

HƏZM SİSTEMİ TİBBİ TERMİNLƏRİNİN AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

Kübra Vəliyeva,
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Əlyazmalar Fondunun elmi işçisi
kubra.valiyeva@yahoo.com

XÜLASƏ

Tibb elminin bir bölməsini həzm sistemi təşkil edir. Həzm ağza alınan qidanın müxtəlif proseslərdən sonra yararlı formaya salınmasıdır. Həzm sistemi ağız yolu ilə alınan qidaların hüceyrələr tərəfindən mənimsənilməsi üçün mexaniki və kimyəvi yolla kiçik hissələrə parçalanaraq, qana və limfaya (nazik bağırsaqlarda) sovurulmasını təmin edir. Qida bütün canlı varlıqların həyatını davam etdirmələri üçün xərcləndən aldıkları maddələrdir.

Həzm sistemi borulu orqanlardan və həzm borusundan kənar da yerləşən böyükhəcmli vəzilərdən ibarətdir. Borulu orqanlara ağız boşluğu, udlaq, qida borusu, mədə, nazik və yoğun bağırsaqlar aiddir. Həzm sisteminin vəzilərinə isə ağız suyu vəziləri, qaraciyər və mədəaltı vəzi aiddir.

Linqvistikada tibbi terminləri öyrənən sahə tibbi terminologiyadır. Həzm sistemi terminləri tibbi terminologiyanın sahələrindən birini təşkil edir. Azərbaycan və ərəb dillərinə məxsus bu terminlərin yaranması, formalaşması və inkişafı uzunmüddətli tarixi dövrü ehtiva edir. Hər iki dil dünya dilləri içərisində zəngin lüğət tərkibinə və qədimliyinə görə özünəməxsus yerə malikdir. Milli terminlər dili zənginləşdirib inkişaf etdirməklə bərabər, həm də müəyyən fikirlərin çatdırılmasında əsaslı söz vahidləridir.

Məqalədə həzm sistemi haqqında məlumat verilmiş, bu sahəyə daxil bir neçə terminin Azərbaycan və ərəb dillərində leksik, məna və morfoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Azərbaycan və ərəb xalqları qədim sivilizasiyaları və elmləri ilə dünya mədəniyyətində iz qoymuşlar. Hər iki xalqın dilində bədən üzvlərinə verilən adlar ilk insan birlikləri yaranandan başlanmışdır. Hər

iki dildə bədən üzvlərinin adının çoxluğunu milli terminlər təşkil etməkdədir.

Açar sözlər: *termin, tibbi terminologiya, həzm sistemi, diş, mədə, qaraciyər, Azərbaycan dili, ərəb dili.*

Giriş

Canlı orqanizmlər həyatını sürdürməsi üçün enerjiyə möhtacdır. Enerjinin mənbəyi isə qida maddələridir. Qidalanma qida maddələrinin orqanizm tərəfindən qəbulu, həzm olunması, parçalanaraq sovrulması, qan damarları vasitəsilə daşınması və hüceyrələr tərəfindən mənimsənilməsi prosesləridir.

Qida maddələrinin vücuda alınması, müəyyən orqanlara çatdırılması, fermentlərin təsiri ilə parçalanması, bütün hüceyrələrin qidalanması üçün qana qarışması, artıq və ziyanlı qalıqların isə xaric olunması prosesi həzm adlanır. Qida maddələri (karbohidrat, yağ, protein, su, mineral maddələr və vitaminlər) mənşəyinə görə bitki, heyvani, su və mineral duzlardan ibarətdir. Vücutda maddələr mübadiləsinin davam etməsi həzm və absorbsiya proseslərinə dayanıqlıdır.

Həzm sisteminin funksiyaları yemə, həzm, fermentlərin ifrazı, sorma (kiçik qida parçalarının nazik bağırsaqlardan qan və limfa dövrənə keçməsi) və xaric etmə (defekasiya) mərhələlərindən ibarətdir.

Həzm prosesini həyata keçirən orqanlara həzm sistemi deyilir. Həzm sistemi iki hissədən ibarətdir: həzm kanalı və həzmə kömək edən orqan və vəzilər. Həzm kanalına ağız boşluğu, udlaq, qida borusu, mədə, nazik, yoğun bağırsaqlar və anus daxildir. Həzm kanalı ağız boşluğundan anusa qədər uzanan və 8-10 m uzunluqda bir kanaldır. Həzmə kömək edən orqan və vəzilərə tüpürcək vəziləri, qaraciyər, mədəaltı vəzi (pankreas) daxildir. Bu orqanların ifraz etdikləri şirələr xüsusi kanallar aracılığı ilə həzm kanalına boşlaldılır və həzm sisteminə kömək edir. Bu orqanlar həzm sisteminin əlavə orqanları kimi də adlandırılır.

Həzm sisteminin başlanğıcı alınan qidanın ağız boşluğunda çeynənilərək kiçik hissələrə parçalanması ilə başlayır. Ağızda qida maddələri tüpürcək vasitəsilə isladılır, dil və dişlər vasitəsilə isə mexaniki yolla parçalanır.

Həzm prosesi iki hissədən ibarətdir: mexaniki və kimyəvi həzm prosesi. Mexaniki həzm prosesi dil, diş, mədə, bağırsaq hərəkətləri nə-

ticəsində qidanın kiçik hissələrə salınmasıdır. Kimyəvi həzm prosesi isə ağızda çeynənmiş və isladılmış qidaların tüpürcək, mədə, bağırsaq, qaraciyər və pankreasın ifraz etdiyi müxtəlif fermentlər vasitəsilə kimyəvi dəyişikliyə uğrayaraq parçalanmasıdır.

Qidanın axtarışı, qəbulu və həzm olunma prosesləri orqanizmin davranışının əsas tərkib hissəsi olmaqla, bu funksiyalara nəzarəti endokrin və mərkəzi sinir sistemi tənzim edir. Baş beynin müxtəlif şöbələrində həzm mərkəzləri mövcuddur. Həmçinin həzm sisteminin özü tərəfindən hazırlanan hormonlar (qastrin, sekretin, somatostatin və s.) həzm sisteminə kömək edir.

Qida maddələrinin həzm olunması bitdikdən sonra, onun ürək damar-sisteminə sovurulması prosesi başlanır. Bu proses iki yolla həyata keçir: kapilyar və limfa damarları vasitəsilə. Vitaminlər, qlükoza, su və minerallar villuslar tərəfindən əmilərək kapilyarlara keçir və buradan da qaraciyərə ötürülür. Qaraciyərdə isə zərərli maddələr fərqli birləşmələrə çevirilir, qandakı şəkərin səviyyəsi tənzimlənir. Qida maddələri ilə zəngin olan qan ürəyin sağ qulaqcığına keçir. Limfa yolu ilə isə yağ turşuları, qliserol və s. vitaminlər villuslarda yerləşən limfa damarları ilə sovurulur. Limfa sisteminə keçən qida maddələri ürəyin sağ qulaqcığına ötürülür.

Həzm sistemi orqanları orqanizmin qidalanmasında çox mühüm rol oynayır. Həzm sistemi orqanlarının birində baş verən pozğunluqlar digər orqanların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərərək, həmin orqanların işinin pozulması ilə nəticələnir.

Həzm sisteminə məxsus terminlər tibbi terminologiyanın bir hissəsini təşkil edir. Bu sistemə məxsus terminlərə misal olaraq aşağıdakı nümunələri göstərmək mümkündür:

Azərbaycan dilində:

– həzm sistemi, dodaq, ağız boşluğu, diş, dil, damaq, çeynəmə, diş əti, diş daşı, yanaqlar, ağız suyu – tüpürcək, bəlgəm, udma çətinliyi, qusma, həzm, həzm kanalı, udlaq (yemək borusu), qarın, qarın zəri (peritonit), mədə, gastrit, mədə bulantısı, sancı, qara ciyər, sirroz, sarılıq, hepatit A, öd kisəsi, mədəaltı vəzi – pankreas, pankreatit (mədəaltı vəzinin iltihabı), öd daşı, xolesistit (öd kisəsi iltihabı), kəsib çıxarmaq, öd kisəsinin çıxarılması əməliyyatı, bağırsaq, onikibarmaq bağırsaq, acıbağırsaq, qalçaabağırsaq, qalxañçəmbər (yoğun, kolon) bağırsaq, apendiks, korbağırsaq, düzbağırsaq, bağırsaq tıxanması (fəlc), bağırsaq uzantısı iltihabı, appendisit, yoğun bağırsağın iltihabı (ulserativ kolit), bağırsaq düyünlənməsi, anus, zəhərlənmə, qida zəhərlənməsi,

ishal, sidik, nəcis, defekasiya, babasil, qəbizlik, polip, qarında su toplanması, yırtıq, iç orqanların diafraqmadan sinə boşluğuna girməsi, gastroenteroloq, orqanların daxili görüntüsü (endeskopiya), vitamin, maddələr mübadiləsi (metabolizm), qida, xolestrol, zülal, yağ, karbohidrat, su və mineral maddələr və s.

Ərəb dilində:

—جهاز الهضمي، شَفَّة (شَفَوَات) ، جَوْفُ الْفَم ، سِنٌ (أَسْنَان)، لِسَان، حَنَكٌ، مَضْغٌ، لُثَّةٌ، قَلَح سِنِّي، خَدٌ (خُدود)، لُعَابٌ، بَلْغَمٌ، عُسْرُ الْبَلْعِ، قَيْئٌ، هَضْمٌ، قَنَاءَةُ الْهَضْمِي، بُلْغُومٌ، بَطْنٌ، صِفَاقٌ، مِعْدَةٌ، التهاب المعدة، غَيَّانُ الْمِعْدَةِ، مَغْصٌ، كَبَدٌ، تَشْمَعُ الْكَبِدِ، يَرَاقِنُ، التهاب الكبد الوبائي أ، الصَّفْرَاءُ، مُعْتَكَلَةٌ/الْبُكَرْيَاسُ، التهاب البنكرياس، حَصَوَةُ الْمَرَارَةِ، التهاب المرارة، استئصال، استئصال المرارة، مَعْيٍ (أَمْعَاءُ)، المَعْيُ الإثْنَا عَشَرَ، المَعْيُ الصَّائِمُ، المَعْيُ اللَّفَافِيُّ، المَعْيُ الْغَلِيظُ، المَعْيُ الرَّائِدُ، المَعْيُ الْأَعْوَرُ، المَعْيُ الْمُسْتَقِيمُ، السَّلْلُ اللَّفَافِيُّ، التهاب الرئج، التهاب الرائدة، التهاب القولون النَّقَرَجِي، إِنْقَتَالٌ، شَرْجٌ، تَسْمُمٌ، تَسْمٌ غَذَائِي، إِسْهَالٌ، بَوْلٌ، بَرَارٌ/بِرَارٌ/يُرَارٌ، تَبَرُّزٌ، بَاسُورٌ، إِمْسَاكٌ، زَائِدَةٌ لَحْمِيَّةٌ، حَبْنٌ/إِسْتِسْقَاءٌ بَطْنِيٌّ، تَمَرُّقٌ، فَتَقٌ جَبَائِي، إِيخْتِصَاصِي الْمِعْدَةِ وَ الْأَمْعَاءِ، تَنْظِيرٌ دَاحِلِيٌّ، فَيْتَامِين، أَيْضٌ/إِسْتِقْلَابٌ، غِذَاءٌ، كُولِسْتِرُول، بُرُوتِين، دُهْنٌ، كَرْبُوهِدْرَات، مَاءٌ وَ مَوَادُّ مَعَادِن وَ الْخ.

Həzm sistemi tibbi terminlərinin Azərbaycan və

ərəb dillərində leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili

Azərbaycan və ərəb dillərinin lüğət tərkibi milli tibbi terminlərlə zəngindir. Tibbi terminlər elmi söz olmaqla onların ifadə etdiyi mənalarda da çeşidlidir. Terminlərin özündə ehtiva etdiyi mənalara tədqiq edib araşdırmaq tibbi terminologiyanın zəruri məsələlərindəndir.

Müqayisəli formada həzm sistemi tibbi terminlərinin bir neçəsinə nəzər yetirək:

Diş (*lat. dens*). Ağız boşluğuna daxil olan qida maddələri dişlər vasitəsilə xırdalanır və mexaniki olaraq çeynənir, ağız suyu, tüpürcək vasitəsilə isladılır və dilin köməkliyi ilə qarışdırılır. Bununla da həzm prosesi başlanılır. Çeynəmə prosesi istəkdən asılı olaraq həyata keçsə də, diş ətləri və dil üzərindəki təzyiq refleksi olaraq çeynəmə prosesi başlanmasına səbəb olur.

Dişlər alt çənə (mandibula) və üst çənə (maksilla) üzərində olmaqla diş çuxurlarında – diş alveollarında yerləşir. Dişlər sərt və yumşaq sümük toxumalarından əmələ gəlmişdir. Sərt toxumalara dentin, mina və sement, yumşaq toxumalara isə diş pulpası, alveol çıxıntıların sümüküstlüyü, peridont bağlar və diş əti daxildir.

Dişlər kök, boyun və tac hissələrdən ibarət olaraq üç hissəyə bölünür. Tac dişlərin ağızda görünən bəyaz hissəsidir, buranı mina toxuması örtür. Boyun tac və kök arasında dişlərin diş eti ilə birləşdiyi yerdir. Bu hissənin əsas maddəsini sərt dentin toxuması təşkil edir. Kök isə dişlərin çənə sümüyündə diş çuxurlarında yerləşdiyi hissədir. Tərkibini sement adlı sümük toxuması təşkil edir.

Dişlər keçiciliyinə və qalıcılığına görə iki – süd və daimi dişlərə bölünür. Süd dişləri say etibarilə 20 ədəddən ibarətdir. Daimi dişlər kəsici (4-ü altda, 4-ü üstə olmaqla 8 ədəddir), köpək (2-si altda, 2-si üstə olmaqla 4 ədəd), balaca azı (4-ü altda, 4-ü üstə olmaqla 8 ədəd) və böyük azı (6-sı altda, 6-sı üstə olmaqla 12 ədəd) olmaqla 32 ədəddən ibarətdir.

Türkoloq İ.Z.Əyyuboğlu qeyd edir ki, “*tış, tiş, diş*: dıšta (zahirdə), dışarda (zahirdə) olan. İçdə, içəridə olmayan, *taşra'da* (dışarda) olan mənasındadır. *Diş* (tiş) ilə *dış* (dışarda), *tış* (dışarda) sözlərinin mənşəyi eynidir. *Tışaru* (dışarı), *taş* (tiş, dışarda olan), *taşra* (dışarı)” (Əyyuboğlu, 1988, 85).

Sadəquruluşlu ismin izahlı lüğətdə aşağıdakı mənalari verilir: (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, 2006, 647):

1. Yeyilən şeyi tutmaq, dişləmək, xırdalamaq və çeynəmək üçün ağızda olan sümük törəmə. *Uşağın dişi çıxır. Dişi ilə qoparmaq. Dişi qamaşmaq*. Ağıldışi – iyirmi yaşdan sonra çıxan axırıncı böyük diş. Dişi doldurmaq – dişi plomblamaq, dişə plomb qoymaq. Kəsən dişlər – ağzın qabaq tərəfində olub, yeyilən şeyi kəsib-doğramaq vəzifəsini görən dişlər. Köpəkdişlər – ağzın yan tərəfində olan dişlər.

2. Müxtəlif alətlərin, maşın hissələrinin, çarxların kənarlarında, üstündə, yaxud uc tərəfində olan ucuiti çıxıntı və ya dilik-dilik hissələrdən hər biri. *Mişarın dişləri. Saat çarxının dişləri. Darağın dişləri*.

3. Bəzi meyvələrin dilim şəklində olan hissələrindən hər biri. *Bir diş sarımsaq*.

4. Meyvənin hər dəfəsində dişlə qoparılan hissəsi. *Bir diş alma. Bir diş xiyar*.

Dişlə əlaqəli frazeoloji birləşmələrə misal olaraq, *canını dişinə tutmaq* – könülsüz, həvəssiz, istəmədən, özünü məcbur edərək; *Diş dişəmək* – diş təzələmək, yenidən diş çıxarmaq; *Diş göstərmək* – boyun əyməmək, boyun qaçıрмаq; *Diş itiləmək* – qisas, intiqam almaq, əvəz çıxmaq üçün səbəb aramaq; bir şeyə göz dikmək, ələ keçirməyə hazırlanmaq; *Diş keçirmək* – haqqı olmayan bir işə qarışmaq; *Diş qurdala-*

mağa bir çöpü yoxdur – çox kasıbdır, heç nəyi yoxdur; *Diş(i)-dırnağı ilə; diş i ilə, dırnağı ilə* – əzabla, əziyyətlə, çox məşəqqətlə; *Dişi bağırırsa-ğın kəsmək* – daxilən əsəbi hal keçirmək, əsəbiləşmək, hirsini büruzə verə bilməmək; *Dişi batmaq* – öhdəsindən gəlmək, gücü çatmaq; *Dişi qarnında olmaq* – hiyləgər, gizli iş görən adam haqqında; *Dişində şirə qalmaq* – dadanmaq, alışmaq, öyrəşmək; *Dişinə vurmaq* – sınamaq, dadmaq; *Dişini ağartmaq* – acıq vermək, gülmək, istehza etmək; *Dişini dişinə qıcamaq* – bərk hirsələnmək; *Dişini qıcamaq* – intiqam almaq üçün bəhanə aramaq, üzərinə atılmağa hazırlaşmaq; *Dişinin dibindən çıxanı demək* – ağzına gələni demək, bərk söymək; *Dişləri bir-birinə dəymək, dişləri taqqıldatmaq* – soyuqdan, qorxudan, vahimədən qeyri-iradi olaraq dişləri bir-birinə dəymək; bərk üşümək; *Dişlərini ağartmaq* – səbəbsiz gülmək, irişmək kimi ifadələr işlənməkdədir.

“Diş” sözünün ərəb dilində ekvivalenti السِّنُّ tibbi terminidir. Sadə-quruluşlu isim ərəb mənbələrində (Məsud 1992, 452; Ömər 2008, 1121; Əl-Muncid 1908, 1353; İbn Mənzur, 3713; Əl-Firuzabadi 2008, 814) aşağıdakı kimi şərh olunur:

السِّنُّ [مفرد]: ج أسنان و أسنّ، جج أسنّة. فعل سنّ. ١- (شر) قطعة من العظم تثبت في الفكّ الإنسان و بعض الحيوانات. (مؤنثة). تتكوّن من لبّ لين محاط بطبقة صلبة من العاجين (عاج الأسنان) المغطاة بالمينا عند القمة، تُستخدم لتقطيع ومضغ الطعام. طقم/ طبيب/ فُرشة أسنان- معجون أسنان: مستحضر لتنظيفها.

Sözün təki السِّنُّ və cəmi isə أسنان olaraq üç formadan, kökü isə سَنَّ – çıxarma (ənənə, qanun) feilindəndir.

1. (Anat.) İnsanların və bəzi heyvanların çənəsində çıxan sümük parçası. Müənnəsdır (qadın cinsi). Üst hissəsi mina ilə örtülü, sərt bir dentin təbəqəsi ilə əhatə olunan yumşaq özəkdən ibarətdir. Yeməkləri kəsmək və çeynəmək üçün istifadə edilir. طقم الأسنان – taxma diş (protez diş), طبيب الأسنان – diş həkimi, معجون أسنان/ فُرشة أسنان – diş fırçası /diş məcunu: diş təmizliyi üçün hazırlanan vasitələr.

“والسِّنُّ بالسِّنِّ و الجُرُوحِ قِصَاصٌ” (سورة المائدة/45).

“Dişin qisası diş və yaralarinkı yaralardır” (“Maidə” surəsi, ayə 45).

السِّنُّ بالسِّنِّ: مبادلة – süd dişləri, اللبنة الأسنان, – daimi dişlər, أسنان دائمة الفيل: عاج, – azı diş, الضرس, – diş tacı, تاج السِّنِّ, – dişə diş (məsəl), الإساءة يمثلها الأسنان, – diş qıcirtısı, الأسنانصرير, – dişləri misvaklamaq, أسنانه سَوَّك, – fil diş, سِنُّ – daim gülər diş, على أسنانهكزّ, – dişlərini büzmək (çox qəzəblənərkən), وجع الأسنان, – diş ağrısı, – diş minası və s.

٢- عُمُرُ "رجل كبير السِّنِّ – تزوّج في سِنِّ مبكّر/ مبكّرة".

2. Yaş, ömür mənasında. "Yaşlı kişi – erkən yaşda evləndi". أكبرهم. سِنَّ الْبُلُوغِ / سِنَّ الرُّشْدِ / سِنَّ – onların yaş etibarilə daha böyüyü, باعتباره سِنَّ – yetkinlik yaşı, سِنَّ النِّقَاعِ – gənclik yaşı – təqaüd yaşı, سِنَّ الْقَصُورِ / سِنَّ الْحَدَاثَةِ / سِنَّ – uşaqlıq yaşı, kiçik yaş, سِنَّ الْمَدْرَسَةِ – məktəb yaşı, سِنَّ – طَعْنٍ فِي / تَقَدَّمَتْ بِهِ السِّنُّ الْمَيِّنُ – qanuni yaş, قانونيَّة سِنَّ – təqaüd yaşı, سِنَّ الْمَعَاشِ – yaş irəliləmək, qocalmaq, سِنَّ الْيَأْسِ – klimaks (menopauza), تَرَبُّبٌ "خَالِدٌ سِنَّ", – yaş, yaşdaş. عليّ

۳- كلّ جزء على هيئة السنّ محدّد، مُتساوون. يكون في المنشار أو المشط أو المفتاح أو المِنْجَل وغيرها.

3. Bütün hissələrin müəyyən diş formasında (bərabər) olması. Ora, açar, daraq, dırmıq, mişar və s. -də olduğu kimi.

۴- الحَبَّة الواحدة من رأس الثَّوْم و غيرهم. ۵- حرف الفقار الظهر. ۶- العشب.

4. Bir baş sarımsaq və s.-dən qoparılan bir dənə.

5. Onurğanın kənarı.

6. Ot və s. mənaları vardır.

Mədə (*yun. gaster*). Mədə qarın boşluğunun sol tərəfində, diafraqmanın altında yerləşən, həzm sisteminin ən genişlənmiş hissəsidir. Orqanın ön və arxa olmaqla iki üzü vardır. Mədə üç qışadan ibarətdir: xarici serroz təbəqə (periton), orta əzələ qatı və daxili selikli qışa (mukoza) təbəqəsi. Mukoza təbəqəsində mukoz hüceyrələri forma dəyişikliyinə uğrayaraq mədə vəzilərini əmələ gətirir. Mədə vəziləri mədənin özünəməxsus mədə şirəsini – xlorid turşusunu (HCl), pepsin və s. fermentləri ifraz edir. Mədənin tutumu 2-2,5 litrə bərabər olaraq gün ərzində 1,5l şirə ifraz edir. Mədə 4 hissədən ibarətdir: kardial hissə, günbəzəbənzər hissə, gövdə hissə və pilorik hissə (sağ daralmış ucu).

Bu həzm orqanında mexaniki və kimyasal yolla qidaların həzmi həyata keçirilir. Sonra isə bağırsaqlarda davam edir. Mədənin forması müxtəlif faktorlara görə dəyişir. Bunlara misal olaraq insanın yaşı, bədəninin mövqeyi, mədənin tərkibi və s. amilləri göstərmək olar. Üst tərəfdən mədə ağzı və alt tərəfdən isə mədə qapısı ilə onikibarmaq bağırsağa birləşən mədənin funksiyası ağızdan alınan qidaların depolanması, mədə şirəsi ilə reaksiyaya girərək kimyasal fermentlərlə qarışdırılaraq parçalanması və sintezidir.

"Mədə" ərəbmənşəli termindir. "İnsanda və heyvanlarda qarın boşluğunun yuxarı hissəsində yerləşən həzm orqanı. *Mədə ağzı. Mədə yarası. Mədəaltı* – mədənin altında olan, mədənin altında yerləşən. *Mədəaltı vəzi.*" (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, 2006, 316).

“Qursaq” termini isə millidir. Sözün mənşəyi *cumru, cumrusaq* – “yumru” sözlərindəndir. Yəni qursaq – “özü yumru və içi boş olan şey”, “bağırsağın yumru hissəsi” mənasını vurğulayır.

Sadə ismin izahlı lüğətdə iki mənası fərqləndirilir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, 2006, 218):

1. Gövşəyən heyvanların və quşların birinci mədəsi. // Ümumiyyətə, mədə. *Qursağı boş* – ac.

2. İçinə sucuq və s. doldurmaq üçün nazik, quru bağırsaq. // Dəf, baraban və s. üzünə çəkilən nazik dəri. *Qursağı daralmaq* – 1) yeməməkdən arıqlamaq, üzülmək. *Aclıqdan uşağın qursağı daralar, fikri ilə anası ona yanaşaraq: – Oğlum, qalx, qalx, yeməyini ye, - deyərdi* (A.Şa-iq). 2) *məc.* ürəyi sıxılmaq, canı sıxılmaq.

Terminin ərəb dilində ekvivalenti *مَعِدَة* tibbi terminidir. Sadə-quruluşlu isim ərəb mənbələrində (Məsud 1992, 751; Ömər 2008, 2109; Əl-Mucəmul-Vasit 2004, 903; Əl-Muncid 1908, 767; İbn Mənzur, 4229; Əl-Firuzabadi 2008, 1542) aşağıdakı kimi təhlil edilir:

مَعِدَة [مفرد]: ج مَعِد و مَعِد. مَعِدٌ يَمْعُدُ مَعِدًا شَيْءٌ: اختلسه، اختطفه و ذهب به. ١- (شر) جزء من الجهاز الهضمي على شكل جيب يستقر فيه الطعام و الشراب بعد أن ينحدر من المريء و قبل أن يذهب إلى الأمعاء.

Terminin təki *المَعِدَة* və *المِعْدَة*, cəmi *المَعِد* və *المِعْد*, *feli* bir şeyləri qapıb-qaçmaq, aparmaq mənasındadır.

1. (Anat.) Yemək və içəcəyin qida borusuna daxil olduqdan sonra və bağırsaqlara getməzdən əvvəl yerləşdiyi cib şəklində həzm sisteminin bir hissəsi. *التهاب المَعِدَة* – mədə iltihabı (*gastrit*), *عصارة معدية* – mədə fermenti (şirəsi), *قرحة معدية* – mədə xorası *فلم تَسْتَمِرِّي* – Onun mədəsi kəskinləşdi və yemək davam etmədi.

٢- (المَعِد): البطن. والجنب من الإنسان وغيره. وهما المَعِدَان.

2. Mədə: Qarın. İnsanın və başqalarının yanı, bunlar mədə adlanır.

(تطب) المَعَاد (طب): الداء الذي يصيب المعدة. dərt.

و قال اللَّيْثُ: اللَّيْثُ تَسْتَوْعِبُ الطَّعَامَ مِنَ الْإِنْسَانِ. وَ يُقَالُ: الْمَعِدَةُ لِلْإِنْسَانِ بِمَنْزِلَةِ الْكَرْشِ لِكُلِّ مُجْتَرٍّ. بِمَنْزِلَةِ الْكَرْشِ لِثَوَاتِ الْأَطْلَافِ وَ الْأَخْلَافِ.

Leys deyir: mədə yeməyi insandan alır. Deyilir ki, mədə insanın və bütün gövşəyənlərin, təkdırnaqlı və cütdırnaqlı heyvanların qurşağının yeridir.

Qaraciyər (*lat.: hepar*). Qaraciyər böyük vəz olmaqla yanaşı, həmçinin vücutun ən iri orqanıdır. Çəkisi 1,5-2 kq ağırlığındadır və

xaricdən lifli birləşdirici toxuma olan Qlisson kapsulası ilə örtülmüşdür. Qarın boşluğunun yuxarı hissəsində, diafraqmanın altında olub, sağ qabırğaaltı nahiyyədə, mədə və bağırsaqların üstündə yerləşir. Böyük bir qismi qabırğaların altındadır. Diafraqma və onikibarmaq bağırsağa bağlar vasitəsilə bağlanmışdır. Qaraciyər böyük sağ pay və kiçik sol pay olmaqla iki hissəyə bölünür.

Qaraciyər həzm prosesi və maddələr mübadiləsində aktiv iştirak edərək, yaşamın davam etdirilməsi üçün çox mühüm funksiyalar həyata keçirir. Belə ki, qaraciyər öd sintezi və ifrazı, maddələr mübadiləsi (karbohidratların, lipitlərin, proteinlərin, yağların və s.), bədən istiliyinin tənzimlənməsi, qanın filtrasiyası, qan hüceyrələrinin yaranması, qan laxtalanmasının qarşısını alan heparin hormonunun ifrazı, həmçinin vitaminlərin (A, K, D, B12), dəmirin (ferritin), aminoasitlərin, yağ, qlikogen, proteinlərin depolanması, qanda şəkər, yağ və xolesterinin səviyyəsinin tənzimlənməsi, vücutdakı artıq zəhərli maddələrin öd ilə atılması, zəhərlərin, dərmanların və kimyəvi maddələrin yan təsirlərinin azaldılması, kupfer hüceyrələrinin faqositoz yolu ilə parazit və bakteriyaları məhv etməsi və digər mühüm funksiyaları icra etməkdədir. Orqanizm üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra maddələrin istehsalı və ifrazı məhz qaraciyər vasitəsilə baş verir. Qaraciyər hər gün 1 litrə yaxın öd ifraz edir ki, bu da yağların həzm edilməsinə kömək edir. Qaraciyər qapısından daxilinə arteriya, qapı venası, sinirlər keçir və vena, limfa damarları və ümumi qaraciyər axaçağı xaric olur. Bu axar vasitəsilə öd qaraciyərdən öd kisəsinə gəlir.

“Ciyər” farsmənşəli tibbi termindir və dilimizdəki qarşılığı “bağır” sözüdür. “Bağır” sözünün mənbəyi Yenisey yazılarında vardır. Bu yazılarda “bağır” sözünün “iç orqanı” mənasında işlədilməsi mövcuddur. Bu gün də leksikada işlənməkdə olan “bağır” sözü, həmçinin ürək, qəlb anlamında da işlənir. “Qarabağır” – “qaraciyər” sözündən qaynaqlanır.

“Dialektlərdə “qaraciyər” bağır mənasında istifadə olunur. Eləcə də qədimdən türk dillərində bağır “qaraciyər” mənasında istifadə olunmuşdur” (Ərən 1999, 72). “Bağır, sıxıntı, acı, üzüntü mənalarında işlədilir. Bağır – böyür, sinə boşluğu sözlərindən qaynaqlanır” (Əyyub-oğlu 1988, 55).

“İnsan və heyvan bədəninin öd hasil edən və maddələr mübadiləsi ilə bağlı bir sıra mühüm prosesləri törədən daxili orqanı. Ciyər *dolusu* – dərindən; ciyər eləmək – ürək eləmək, ürəklənmək, cəsarət et-

mək. *Səd parə könül, xəvf eləmə tiri-bələdan, Mərdanə bu meydanə qə-dəm qoy, ciyər eylə* (S.Ə. Şirvani)". (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, 2006, 425).

Həmçinin *ciyəri dağlanmaq, ciyəri (od tutub) yanmaq* – susuzluq-dan yanmaq, bərk mütəəssir olmaq, acımaq; *ciyəri qana dönmək* – bərk mütəəssir olmaq, ürəyi qan olmaq; *ciyərinə çıxararam* – hədə, qorxu ifadəsi; *ciyərinin başı sökül-mək* – ürəkdən acımaq, halına yanmaq, bərk mütəəssir olmaq (*xəstə uşağı gördüm, ciyərimin başı sökül-dü*) kimi ciyərlə əlaqəli söz birləşmələri maraqlıdır.

Sözün ərəb dilində ekvivalenti كَبَدٌ tibbi terminidir. Sadəquruluşlu isim ərəb mənbələrində (Ömər 2008, 1894; Əl-Mucəmul-Vasit 2004, 772; Əl-Muncid 1908, 668; İbn Mənzur, 3806; Əl-Firuzabadi 2008, 1389) aşağıdakı mənaları əks elətdirir:

كَبَدٌ، كَبْدٌ، كَبْدٌ [مفرد]: ج أكباد و كُبود. مصدر كَبَدَ و كَبَدٌ: كَبَدَ: شَدَّةٌ و مَشَقَّةٌ و عناء.

Sözün təkinin üç – كَبَدٌ، كَبْدٌ، كَبْدٌ və cəminin isə iki – كُبود و أكباد forması mövcuddur. Məsdər forma – كَبَدَ و كَبْدَ، كَبْدٌ: çətinlik, şiddət, zəhmət, sıxıntı mənalarını ifadə edir. "لقي من هذا الأمر كَبْدًا" - bu işdə çətinliklə qarşılaşdı.

"لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ" (سورة البلد/4).

"Biz insanı sıxıntı və çətinlik içində yaratdıq" ("əl-Bələd" surəsi, ayə 4).

كَبَدَ الشَّخْصُ: تَعَبٌ و أَلَمٌ من وَجَعَ كَبَدَهُ. – qaraciyəri ağrımaq (feil). – Bir şəxsin qaraciyəri ağrıyır: qaraciyərinin ağrısından yorğun və ağırlıdır. – تَكَبَّدَ الْأَمْرُ: تَحَمَّلَ الْمَشَاقَّةَ. – çətinliyə dözmək (feil). – كَابَدَ يَكَابِدُ مُكَابِدَةً. – bir şeylərə dözmək, təhəmmül göstərmək (feil), – تَكَبَّدَهُ – تَكَبَّدَ الْخَطَرُ: تَكَبَّدَهُ – (شر) أحد أعضاء الجهاز الهضمي يقع في الجانب الأيمن من البطن تحت الحجاب الحاجز، و من أبرز وظائفه إفراز الصفراء الهاضمة للدهون.

1. Qarnın sağ tərəfində, diafraqmanın altında yerləşən həzm sisteminin orqanlarından biridir. Ən vacib funksiyalarından biri yağların həzm olunmasında ödün ifrazıdır.

"يشكو من التهاب الكبد" (يذكَر و يؤنث). – (Kişi və qadın) "hepatitdən şikayətlənir".

أولادنا أكبادنا: أعز ما لدينا. – Övladlarımız bizim ciyərlərimizdir: ən əzizimizdir;

تضرب إليه أكباد الإبل: يُرْحَلُ إليه في طلب العلم و غيره، دلالة على أهميته و علو شأنه في العلم و الفضل.

–Dəvənin ciyərləri ona vurdu: elm və başqa şeylərin tələbi üçün yola düşür, bu fəzilət və elmdə onun işinin aliliyi və əhəmiyyətinə dəlalət edir; – لا يعرفون التسامح، لا يصدقون، لا يعرفون التسامح – ciyərlərin qaralması: kinlilik, xoşniyyətliyi bilməmək; قاس، شرس، جاف، غليظ الكبد – kobudciyərlilik: qaba, tərs, rəhimsiz; الولد، الابن و الابنة – ciyərpərə, övlad, oğul və qız; – مُحزن جداً – ciyərlərin parçalanması: çox kədərlidir.
 التهاب الكبد الوبائي: (طب) مرض ينتج عن الإصابة بفيروس يؤدي إلى التهاب الكبد وتورمه، و أعراضه الحمى و الضعف و فقدان الشهية و القيء و اصفرار الجلد و الصفراء، تنتقل عدواه عن طريق الغذاء الملوث أو نقل الدم الملوث أو الحقن الملوثة.

Qaraciyər hepatiti: (tib.) Bir virusa yoluxma nəticəsində ortaya çıxan qaraciyərin iltihablanmasına və şişməsinə səbəb olan xəstəlik. Simptomlarına hərarət, halsızlıq, iştahsızlıq, qusma, dərinin saralması və sarılıq daxildir. İnfeksiya təmiz olmayan qida, çirklənmiş qan köçürülməsi və daha əvvəl istifadə olunmuş iynə yolu ilə ötürülür.

٢-وسط الشيء، معظم الشيء. عَظُمَ بَطْنُهُ من أعلاه. ٣- عظم وسطه غلظ. تَكَبَّدَتِ السَّمَاءُ تَوَسَّطَتْهَا "تَكَبَّدَتِ الْقَافِلَةُ الصَّحْرَاءَ".

2. Bir şeyin ortası, böyüklüyü. Dərinliyin yuxarısında böyük, əzəmətli olmaq.

3. Ortasında sıx olmaq. Günəş səmanın tam təpəsində olur: onun mərkəzində olur; "karvan səhranın mərkəzinə doğru getdi".
 كبد الأرض: ما في باطنها من الذهب والفضة ونحوهما.

Yeraltı zənginliklər (yerin ciyəri): daxilində qızıl, gümüş və o ikisinə bənzər elementlər.

Öd, öd kisəsi (*lat. fel, vesica fellea*). Öd kisəsi nazikdivarlı, armudabənzər formalı orqan olub, qaraciyərin sağ payının alt hissəsində yerləşən əzələli bir orqandır. Uzunluğu 8-10 sm, eni 3-4 sm.-dir. Öd kisəsində 450-500 ml öd toplanır. Öd qaraciyər hüceyrələrinin fəaliyyətinin məhsuludur və gün ərzində 1 litr öd istehsal olunmaqdadır. Qaraciyərdə davamlı olaraq yaradılan öd, öd kisəsində yığılaraq toplanır və kisənin arxa ucu olan kisə axarı ümumi qaraciyər axacağı ilə birləşərək, öd axarını formalaşdırır və onikibarmaq bağırsağa qida qəbul edilən zaman açılır. Öd kisəsinin büzülməsi ilə öd kisədən boşalır. Ödün kisədən ifrazı və yığılması azan və simpatik sinirlər vasitəsilə tənzimlənir. Ödün yaranma mənşəyinə gəlicə isə o, qaraciyərə daxil olan qanın tərkibindəki bəzi maddələrdən əmələ gəlir.

Öd həzm sistemində bir sıra funksiyaları icra edir. Bunlar – yağların mexaniki olaraq həzm edilməsi, bağırsaqlarda zərərli bakteriyaların fəaliyyətinin tənzimlənməsi, bağırsaqların hərəkət funksiyasının

artırılması və s. Ödün tərkibində öd turşularından (qlikoxol, tauroxol) əlavə olaraq öd pigmentləri (bilirubin, biliverdin), xolesterin, lipidlər, selik, sulfat və fosfat turşusunun duzları mövcuddur. Bitkimənşəli qidalar ödə yaşıllıq, heyvanmənşəli qidalar isə sarı rəng verməkdədir.

“Öd” milli termindir. Türkologiyada “öfkə” və “öd” sözlərinin kökü eynidir. “Öd” “öfkə” sözü ilə bağlantılıdır. “Ürəkli-ökbəli adam”, “ödü-ökbəsini yemək” kimi ifadələr ürək, öd sözlərinin ökbə/öfkə – ağ ciyər orqanı ilə bağlılığını bir daha sübut etmiş olur.

“Öd”, həmçinin həyəcan hissini vurğulayır (ödü-üddü, ödü parçalandı və s.). Dildə işlədilən “sarısını udmaq” ifadəsi də işlənir. “Sarı” qaraciyərin ifraz etdiyi və öd kisəsində toplanan maddənin sarı rəngdə olması ilə bağlıdır. Buna görə də bir çox dillərdə öd “sarı” sözü ilə ifadə edilməkdədir.

Sadə ismin izahlı lüğətdə iki mənası fərqləndirilir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, 2006:544):

1. Qaraciyərin ifraz etdiyi sarı-yaşıl rəngli acı maye. *Öd kisəsi* – qara ciyərdə olan və öd ifraz edən kisəyəoxşar orqan; ödlük. *Öd şirəsi* – öd kisəsinin ifraz etdiyi maye; öd. *Yem qursa qandan nazikbağırsağa daxil olan kimi onun üzərinə hissə-hissə mədəaltı şirəsi və öd şirəsi süzülür.* (Qaramal).

2. Məc. Çox acı şey haqqında. *Öd kimi. Ödü ağzına gəlmək* – iyrənməkdən, başı gicəllənməkdən qusmaq dərəcəsinə gəlmək, ürəyi bərk bulanmaq, bərk iyrənmək. *Üfunətdən adamın ödü ağzına gəlir.*

Sözün ərəb dilində ekvivalenti مَرَارَةٌ tibbi terminidir. Sadəquruluşlu isim ərəb mənbələrində (Məsud 1992, 727, 496; Ömər 2008, 2086,1301; Əl-Mucəmul-Vasit 2004, 888; Əl-Muncid 1908, 753, 428; İbn Mənzur, 4175-4176, 2458; Əl-Firuzabadi 2008, 1523) aşağıdakı kimi təhlil edilir:

مَرَارَةٌ [مفرد]: ج مرارات و مَرَائِرُ: مَرٌّ يَمُرُّ و يَمُرٌّ، مصدر مَرٌّ. ١- كَذَرَ "مرارة الأسي والحزن". ٢- (شر) كيس لا صق بالكبد تُخْتزن فيه الصفراء التي تساعد على هضم المواد الدهنية. -انشقت مرارته غيظا: غَضِبَ غضبًا شديدًا.

Sözün təki مَرَارَةٌ və cəminin isə مَرَائِرُ olaraq iki forması mövcuddur. Məsdər forma مَرٌّ – acı olmaq mənasındadır. Keçmiş və indiki-gələcək zaman feilinin təsrifi üzrə isə يَمُرُّ و يَمُرٌّ şəklindədir.

1. Kədərə düşmək “üzüntü və qəhr acısı”.

2. (Anat.) Ödün toplandığı, qaraciyərə yağışmayan, yağlı maddələrin həzminə kömək edən kisə.

وَالْمَرَارَةُ: ضِدُّ الْخَلَاوَةِ، تَقْيِضُ الْخُلُو، مَرَّ الشَّيْءُ يَمُرُّ. وَهِيَ الَّتِي تُمَرُّ الطَّعَامُ تَكُونُ لِكُلِّ ذِي رُوحٍ إِلَّا النَّعَامَ وَالْإِبِلَ.

Öd; öd kisəsi: şirinliyin əksi, şirin azlığı, bir şeyin acı olması. Dəvəquşu və dəvədən başqa bütün ruhu olan hər kəsi yeməklə qidalandırır.

Ərəb dilində terminin sinonimi kimi “صَفْرَاءُ” – “sarı” sözü də işlənir.

(الصَّفْرَاءُ): ١- الأصفار. ٢- مِرَاجٌ مِنْ أُمْرِجَةِ الْبَدَنِ. ٣- سَائِلٌ شَدِيدُ الْمَرَارَةِ تَفَرِّزُهُ الْكَبْدُ يُخْتَزِنُ فِي كَيْسِ الْمَرَارَةِ، لَوْنُهُ أَصْفَرٌ يَضْرِبُ إِلَى الْخُضْرَةِ، يَسَاعِدُ عَلَى هَضْمِ الْمَوَادِّ الدُّهْنِيَةِ. ٥- نَبْتُ وَرْقُهُ كَوَرَقِ الْخَسِّ. ٦- خَلَطٌ مِنَ أَخْلَاطِ الْبَدَنِ.

الصَّفْرَاءُ

1. Sarı rəng; öd; öd kisəsi.

2. Bədənin mizaclarından biri.

3. Qaraciyər tərəfindən ifraz olunan və öd kisəsində saxlanılan çox acı bir mayedir. Rəngi sarıdan yaşıla vurur. Yağlı maddələrin həzminə kömək edir.

4. Kahı bitkisinin yarpağına bənzər bitki.

5. Bədənin xıltlarından biri.

Qarın boşluğu (*lat.: Cavum abdominis*). Qarın boşluğu vücutda ən böyük boşluq olaraq yuxarıda diafraqma, arxada onurğa və bel əzələləri ilə, yan və ön hissələrdə isə qarın əzələləri ilə örtülmüşdür. Qarın boşluğu qarın və çanaq boşluğu hissələrinə ayrılır. Boşluğun içində periton adlı ən böyük seroz qişa qarın və çanaq boşluğu divarlarını daxildən və bu boşluqlarda yerləşən orqanların səthini isə xaricdən örtür. Parietal və visseral hissələrdən ibarət olan periton qişası böyrəklərdən başqa daxili orqanların hamısını müəyyən formalarda örtür. Periton boşluğunun içərisində mövcud olan periton mayesi isə burada yerləşən orqanların hərəkətlərini asanlaşdırır. Peritonda sinir və damar şəbəkəsi çox zəngin və hədsizdir. Həmçinin, qişada əmələ gələn piyliklər mədə və bağırsaqların ön səthini örtməkdədir. Peritonun müəyyən hissələrdə qatlanıb qalınlaşmasından bükümlü bir törəmə - müsariqə (çöz) əmələ gəlir və daxili orqanlar bu törəmə vasitəsilə qarın divarına yapışır.

“Söz qədim türkcədən başlayaraq istifadə olunur. Kökü bilinmir. Türkoloq Şçerbarq *qarın* sözünün *qarı* kökündən gəldiyini bildirmişdir” (Ərən 1999, 214). Türkoloq İ.Z.Əyyuboğlu isə sözün mənşəyində *ka* “qab” kökünün dayandığını ehtimal edir.

Sadə isim aşağıdakı mənaları özündə əks etdirir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, 2006: 60 s.):

1. İnsan və heyvan bədəninin qaraciyər, mədə, bağırsaqlar, da-laq və s. orqanlar yerləşən hissəsi. *Qarnı ağrımaq. Qarın boşluğu. Qarnı şişmək.* // Mədə mənasında. *Qarnı pozmaq. – Qarın başa bəladır* (atalar sözü).

2. Ana bətni, uşaqlıq. *Uşaq əksəriyyətlə ana qarnında doqquz ay qalır.*

3. Məc. İç, batin. *Onun qarnındakını heç kim bilmir.*

4. Məc. Bir şeyin qarın kimi qabağa çıxmış hissəsi. *Samovarin qarnı.*

“Qarın” sözü ilə bağlı Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində *bir qa-rın çörəyə möhtac olmaq* – çox böyük ehtiyac içində olmaq, səfalət, yoxsulluq içində yaşamaq; *Bir qarnı ac, bir qarnı tox* – yarıtox, yarıac, birtəhər; *Qarnı doymamaq* – ac qalmaq, aclıq çəkmək, doyunca yemə-mək; *Qarnını bərkitmək* – doyunca yemək, yeyib-doymaq; *Qarnını do-yuzdurmaq* – aclığını rəf etmək; *Qarın (qarnını) otarmaq* – onun-bu-nun qapısında yeyib qarnını doyurmaq, özgəsinin süfrəsini güdmək; *Qarın salmaq* – 1) kökəlmək, 2) əyilmək, ortası aşağıya tərəf meyil et-mək; *Qarnı ağrımaq* – umacağı olmaq, bir şey təmənnasında olmaq, ürəyindən bir şey keçmək. *Qarnı burnunda* – boylu, ikicanlı, hamilə; *Qarnı qurdlu* – qeyri-səmimi, qəlbiqara, ürəyindəkini gizləyən; Qarnını tüstü ilə doldurmaq – güllə ilə vurmaq (vurub öldürmək) və s. məcazi söz birləşmələri də işlənməkdədir.

Sözün ərəb dilində ekvivalenti بَطْن tibbi terminidir. Sadəquruluş-lu isim ərəb mənələrində (Məsud 1992, 175-176; Ömər 2008, 221-222; Əl-Mucəmul-Vasit 2004, 88; Əl-Muncid 1908, 42; İbn Mənzur, 303-304; Əl-Firuzabadi 2008, 140) aşağıdakı kimi verilir:

بَطْنٌ [مفرد]: أَبْطَنَ وَ بَطْنَانِ وَ بَطُونٌ. مصدر: بَطَنَ يَبْطِنُ، بَطُونًا وَ بَطْنًا. الشَّيْءُ خَفِيَ وَاسْتَتَرَ. خِلَافُ الظُّهْرِ. ١- (شر) جزء من الجسم واقع بين الصَّدرِ وَ الحوضِ، وفيه الأحشاء وَالأعضاء. (البَطْنُ): مرض البَطْنِ. داء البطن: سُعار، جوع مرضي.

Sözün təki أَبْطَنَ və cəm forması بَطُونٌ olaraq üç növ-dür. Məsdər forması بَطْنًا وَ بَطُونًا – gizlənmək, örtünmək məna-sındadır. Kürəyin tərsi. 1.(Anat.) Sinə və çanaq arasında yerləşən və daxili orqanları və bağırsaqları ehtiva edən bədən bir hissəsi. (البَطْنُ) (البَطْنُ): داء البطن: سُعار، جوع مرضي. مرض البطن – qarın xəstəliyi. aclıq.

"مَا مَلَأَ ابْنُ آدَمَ وِعَاءَ شَرًّا مِنْ بَطْنِهِ" [حديث].

“Adəm oğlu mədəsindən daha təhlükəli bir qab doldurmamışdır” (hədis).

وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ ۖ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ
(سورة النور/45) "

“Allah, hər canlıyı sudan yaratdı. Belə ki, onlardan kimi qarnı üzərində yeriyir, və kimi də iki ayağı üzərində yeriyir” (“Nur” surəsi, ayə 45).

وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِدُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَى أَزْوَاجِنَا (سورة الأنعام/139)

“Dedilər ki, bu heyvanların qarınlarında olanlar sadəcə olaraq kişilərimizə aiddir, qadınlarımıza isə haramdır” (“əl-Ənam” surəsi, ayə 139).

“Qarın” termini ilə əlaqəli ərəb dilinin leksikasında məcazi söz birləşmələri və ifadələrə misal olaraq:

عَبْدٌ - qarında quşlar civildəyir: acmaq; زَقَزَقَتْ عَصَافِيرُ بَطْنِهِ: جَاعَ فُلَانٌ لَا يَفْكُرُ إِلَّا فِي بَطْنِهِ: لَا يَنْشَغُلُ إِلَّا بِمَا - qarinqulu: acgöz; - البطن/ ابن بطنه: الشَّرْهَ - filankəs qarından (mədəsindən) başqa heç nə düşünmür: ancaq yeyib-içdikləri ilə məşğuldur; - البطن من كلِّ شيء: جَوْفُهُ - hər şeyin qarını: içi, oyuğu; - بطن الأرض: ما انخفض منها، جوفها - yerin qarını: ondan daha aşağı olan, içi; - بطون الجبال - "بِطْنٌ مَكَّةٌ" - dağların içi - “Məkkənin içində”; - ألقى - toyuq qarını tulladı: yumurtladı; - أَلْقَتْ الدَّجَاجَةُ ذَا بَطْنِهَا: باضت - Kişi qarını atdı: defekasiya barədə kinayə; - الرِّجْلُ ذَا بَطْنِهِ: كِنَايَةٌ عَنِ الرَّجْعِ - diz - باطن الرُّكْبَةِ - بطن اليد: راحتها - budun içi: diz boşluğu; - بطن السَّاقِ: مَابِضُهَا - ürəyin içi: ürək boşluğu; - بطننا القلب: تجويفا القلب - بياض البطن: شحم - beyinin içləri: beyin boşluqları; - بطون الدِّمَاغِ: تجاويف الدِّمَاغِ - qarın ağrı: böyrək yağı və s.; داخلها - الكلى وغيره - kitabların bətlərində: daxilində və s. birləşmələr də diqqəti cəlb etməkdədir.

٣- مَرَّةً وَاحِدَةً مِنَ النَّجَاحِ "وُلِدَتْ بَطْنًا وَاحِدًا".

3. Bir dəfə balalamaq, “bir qarın doğdu”.

qarınli: döl, - ذو البطن: الجنين، ما تحملته الأنثى في بطنها من الأجنة عند حملها hamiləlik zamanı dişinin qarında daşdığı döl.

٤- جماعة دون القبيلة "بطون قريش". فلان بطن فلان: أي خَصَّهُ و آثره بمودّته على غيره.

4. Qəbiləsiz bir qrup, “Qüreyşin qarınları, mədələri”. Filankəs filan şəxsin qarınıdır: yəni onu ayrı tutur və başqalarına nisbətən sevgisi ilə ona üstünlük verir.

Nəticə

Azərbaycan və ərəb dili tibbi terminlərlə zəngindir. Dövrümüzdə qədər gəlib-çatmış bu terminlər xalq mədəniyyətinin elmi inkişaf xüsusiyyətlərini və terminologiyasının tarixini göstərən qiymətli söz vahidləridir. Terminlərin yaranmasını şərtləndirən amillər sırasında tarixi şərait mühüm rol oynayır. Tarixi şərait ilk əvvəl anlayışı doğurur, sonra onlar sözə və terminə çevrilir.

Həzm sistemi tibbi terminlərin yaranıb formalaşmasını ilk insan cəmiyyətinin yaranmasından götürmək olar. Zamanla hər millətin özünəməxsus milli tibbi terminləri yaranmış olur. Bu terminoloji vahidlər dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Alınma və işlənmə xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən həzm sistemi tibbi terminləri hər iki xarici dilin ümummədəni inkişafını əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). Dörd cildə, I cild. Bakı: "Şərq-Qərb", (744 s.).
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). Dörd cildə, III cild. Bakı: "Şərq-Qərb", (672 s.).
3. Cubran Məsud. (1992). Raid – mucəmun lüğaviyyun asriyyun. Beyrut: "Dərul-ilm lilmeleyyin", (912 s.).
4. Ərən Həsən. (1999). Türk dilinin etimoloji lüğəti. Ankara: "Bizim büro basım evi", (512 s.).
5. Əyyuboğlu İsmət Zəki. (1988). Türk dilinin etimoloji lüğəti. İstanbul: "Sosial yayınlar", (406 s.).
6. Əhməd Muxdar Ömər. (2008). Mucəmul-lugatil-arabiyyətil-Məasirati.T.1, Qahirə: "Aləmul-kutub", (3368 s.).
7. Əl-Mucəm-ul -Vasit. (2004). Qahirə: "Məktəbətul-şuruqilduvaliyyəti", (1093 s.).
8. Əl-Muncid fil-luğati və ədəb və ulum. (1908). T.17, Beyrut: "Mətbəətul-Kəsulikiyyətu", (1016 s.).
9. İbn Mənzur. Lisanul-Arab. Beyrut: "Dər sadir", (4980 s.).
10. Məcidəddin Məhəmməd bin Yəqub Əl-Firuzabadi. (2008). Əl-Qamusul Muhit. Qahirə: "Dərul hədis", (1800 s.).

**ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ
МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ
С ПИЩЕВАРИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМОЙ,
НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

Один из разделов медицинской науки посвящен пищеварительной системе. Пищеварение представляет собой процесс преобразования полученной пищи в пригодную форму после различных процессов. Пищеварительная система обеспечивает попадание пищи, поступающей через ротовую полость, в кровь и лимфу (в тонком кишечнике), механически и химически расщепляя ее на более мелкие части для усвоения клетками. Пища - это вещества, получаемые всеми живыми существами извне для поддержания жизни.

Пищеварительная система состоит из трубчатых органов и крупных желез, расположенных вне пищеварительного тракта. К трубчатым органам относятся ротовая полость, глотка, пищевод, желудок, тонкая и толстая кишки. К железам пищеварительной системы относятся слюнные железы, печень и поджелудочная железа.

Областью изучения медицинских терминов в лингвистике является медицинская терминология. Термины, связанные с пищеварительной системой, составляют одно из направлений медицинской терминологии. Возникновение, формирование и развитие этих терминов, относящихся к азербайджанскому и арабскому языкам, охватывает длительный исторический период. Оба языка занимают уникальное место среди языков мира благодаря богатому словарному составу и своей древности. Национальные термины не только обогащают и развивают язык, но и являются основополагающими единицами речи в передаче тех или иных идей.

В статье представлена информация о пищеварительной системе, рассмотрены лексические, смысловые и морфологические особенности нескольких терминов на азербайджанском и арабском языках.

Азербайджанский и арабский народы своей древней цивилизацией и наукой оставили след в мировой культуре. На языке обоих народов наименования, данные частям тела, возникли с появлением первых человеческих объединений. Большинство наименований частей тела на обоих языках являются национальными терминами.

Ключевые слова: *термин, медицинская терминология, пищеварительная система, зуб, желудок, печень, азербайджанский язык, арабский язык.*

Kubra Valiyeva

STUDY OF LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF MEDICAL TERMS OF THE DIGESTIVE SYSTEM IN AZERBAIJAN AND ARABIC LANGUAGES

ABSTRACT

The digestive system is one of the branches of medical science. Digestion is the transformation of food placed in the mouth into a usable form after various processes. The digestive system ensures the absorption of orally ingested food into the blood and lymph (in the small intestine) after its mechanical and chemical breakdown into small pieces for absorption by the cells. Food is a substance that all living things receive from outside in order to continue their existence.

The digestive system consists of tubular organs and large glands located outside the digestive tract. Tubular organs include the oral cavity, larynx, esophagus, stomach, small and large intestines. The glands of the digestive system include the salivary glands, liver, and pancreas.

The field of study of medical terms in linguistics is medical terminology. Digestive system terms are one of the areas of medical terminology. The origin, formation and development of these terms related to the Azerbaijani and Arabic languages cover a long historical period. Both languages hold a special place among the world's languages due to their rich vocabulary and antiquity. National terms

are vocabulary units that not only enrich and develop the language, but also convey certain thoughts.

The article provides information on the digestive system, examines the lexical, semantic and morphological features of several terms related to this area in the Azerbaijani and Arabic languages.

The Azerbaijani and Arab peoples have left their mark on world culture with their ancient civilization and science. The names of body parts in the languages of both peoples go back to the first human associations. In both languages, most of the names of body parts are national terms.

Keywords: *term, medical terminology, digestive system, teeth, stomach, liver, Azerbaijani language, Arabic language*